

South Slavic peoples to join a Serb-led Yugoslavia” (p. 402, see also pp. 7, 393).

We met such stereotypes at the beginning of our own academic career in the 1980s and responded with in-depth research that resulted in our monograph, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921 (The Army of SCS 1918–1921)*. We are also witnessing the reemerging of the same stereotypes after 1990. Our contributions to the International Encyclopaedia 1914–1918, edited by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson and published by Freie Universität Berlin since 2014 (*Serbia, War Aims, War Aims Discussions, South East Europe*), were our response to such inaccurate simplifications. Is it possible to omit evidence of Franchet D’Esperey’s instructions as commander in chief of the Eastern Allied Armies, and those from Marechal F. Foch and his quarrels with Italian General A. Diaz? What about the movement of the National Council and its request to the Serbian Army? What about the Yugoslav Committee and the Corfu Declaration of 1917? Concerning the “Green Cadre” and its alleged “eradication” by the Serbian army, there was only a communist-based narrative on the “antirevolutionary nature of unification”

adopted even by Frankists, exclusive Croat nationalists. In reality, after a few days of disorder, public unrest, and plundering of the stocks, all reports coming to the National Council in Zagreb indicated appeasement. It was well before Serbian Army even step in. There was no clash between the Serbian Army and former deserters from *the K.U.K.* army. But who will stop advancing Italians who wish to carry out promises listed in the secret London Treaty at the expense of Croats and Slovenes? Too many sources testify to how the Serbian army was met as a liberator.

And besides, it is not accurate to extend the average rate of national minorities within newly created states (30%; see page 377) in Yugoslavia (actually, according to the census, it was 16.55%).

Already proven as an expert in the matter by his previous books, Tunstall has offered a comprehensive and well-established account of the Austro-Hungarian Army. The book is not purely or strictly operational history; it is rather the opposite. It is kind of Austro-Hungarian history itself—its army and monarchy’s fatal demise.

Mile BJELAJAC

Vulf D. Hund. *Kako su Nemci postali beli: kratka (zavičajna) istorija rasizma*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2022, 300.

Knjiga njemačkog sociologa Wulfa Hunda *Wie die Deutschen weiß wurden. Kleine (Heimat) Geschichte des Rassismus* ili u prijevodu – *Kako su Nemci postali beli: kratka (zavičajna) istorija rasizma*, objavljena 2017. godine, još je jedan važan prijevod u izdanju *Biblioteka XX vek*. Knjiga traga za korijenima rasizma, no to čini iz njemačke perspektive.

Rasizam nije nešto što se vezuje isključivo za nacizam: Hund pokazuje da nacistički rasizam nije bio aberacija u njemačkoj povijesti, već prije kulminacija duge tradicije rasističkog mišljenja koje je započelo u srednjem vijeku, a kasnije je, pod snažnim utjecajem kolonijalizma, prosvjetiteljstva, pseudoznanstvenih učenja 19. i ranog 20. stoljeća razvilo nove forme.

Osim općeg pojma rasizma, u knjizi se ispituju korijeni antisemitizma, antiislamizma, antislavizma te *anticiganizma*, odnosno antiromskog rasizma i diskriminacije Roma i Sinta.

*

W. Hund iznosi da su se tijekom povijesti koristile brojne matrice rasističke diskriminacije, no boja kože je u tome dugo imala marginalnu ulogu. Započinje svoj prikaz sa srednjim i ranim novim vijekom, kada još nije postojala ona vrsta rasizma koju poznajemo danas, ali su postojali jasni vidovi diskriminacije, ponajprije po vjerskoj i kulturnoj osnovi. Jedno od ishodišta je i kršćanstvo sa svojom dugom historijom vjerskog rasizma. I antisemitizam i antislavizam i antiislamizam bili su usmjereni na ljude koji važe kao bijelci, ali su prikazivani neprijateljima prave vjere.

Autor pokazuje kako antisemitizam (i antislavizam) unutar njemačkog rasizma imaju najdužu historiju. Antisemitizam srednjeg i ranog novog vijeka – odnosno, *antijudaizam* – diskriminira Židove po kulturnoj i vjerskoj osnovi jer primarno inzistira na vjerskim razlikama i tretira judaistička vjerovanja i prakse kao inferiorne. Za razliku od toga, moderni antisemitizam ne inzistira na vjerskim razlikama nego na rasnim teorijama i biološkom određenju židovstva, odnosno, nastoji prikazati Židove kao posebnu rasu (termin „rasa“ u ovom tekstu treba shvatiti uvjetno jer se radio o socijalnom konstruktumu a ne biološkoj činjenici). Stigmatizacija i izdvajanje su obilježja te rane diskriminacije, kako bi se nepoželjna grupa učinila vidljivom. Mogu se pratiti, kako navodi autor, od Fridriha II do nacista. Označavanje Židova, piše Hund, u kršćanstvu se intenziviralo od 13. stoljeća (IV Lateranski sabor 1215. godine), dok se

u 16. stoljeću žuta točka ustalila kao obilježje. U vrijeme križarskih ratova i Židovi su označeni kao neprijatelji kršćanstva, porastao je broj napada pa i zatiranje cijelih židovskih zajednica. Na sličan se način gradio i rasizam prema Slavenima – oni su tretirani kao pogani pa se i na njih primjenjivala križarska retorika.

Za „Cigane“ se koriste etnički i društveni argumenti. Diskriminacija „Cigana“ počivala je na boji kože: isticala se njihova etnička različitost ili podrijetlo od parija, najniže indijske klase. No, boju kože se koristilo i kao socijalnu kategoriju, te se dovodilo u vezu s društveno devijantnim ponašanjem.

„Crno“ i „bijelo“ su u srednjem i ranom novom vijeku primarno bila obilježja kulturnih razlika i društvene superiornosti/inferiornosti. Autor ukazuje i na značenje koje nosi crna boja – ona se još od antike povezuje sa zlom, grijehom ili tugom i tek je s vremenom od kulturne postala biološka stigma. Hund koristi kao jedan od primjera psaltir iz Chichestera u kojemu je na ilustraciji prikazana Isusova muka: Isusa progone krvnici tamne boje kože koja ne govori o njihovoj „rasi“ već otkriva da su grešni i izopačeni.

U vrijeme rane europske kolonijalne ekspanzije već su postojali pokušaji da se trgovina robljem i porobljavanje starosjedilačkog stanovništva Amerike opravda njihovom prirodnom inferiornošću, kao ljudi po prirodi stvorenih za robovanje. Tada se javljaju i rani pokušaji sistematizacije ljudi po boji kože (Bernier, 1684) ali nije postojala sustavna nomenklatura: osim „bijelih“ i „crnih“, nije postojala sistematizacija koja bi obuhvaćala „žute“ i „crvene“. Nije postojao ni konsenzus o tome kojom se bojom kože mogu opisati cijeli narodi. Pripadnost „bijeloj rasi“ još uvijek nije bila biološka, nego društvena odlika. Primjerice, bijela boja kože

nije obuhvaćala sve Europljane (npr. Španjolce) i sve klase (npr. francuske seljake se svrstava u inferiorne jer su „crni, boležljivi i sprženi suncem“). Za običan narod dugo se smatralo da baš i nije stvarno bijel. S druge strane, „bijelo“ se sparuje s učenim i mudrim pa bijela koža postaje obilježje superiornosti.

U središnjem poglavlju svoje knjige Hund prikazuje kako se u 18. stoljeću razvijala rasna nomenklatura. Pokazuje kako su nastojanja da se konstruira sistem rasa provodili najznačajniji znanstvenici 18. stoljeća koji su stare oblike rasističke diskriminacije prevodili u novu verziju biološki argumentiranog rasizma. Hund posebice ističe *Systema naturae* Karla von Linea (1735) koji uvodi žutu i crvenu rasu te dijeli ljudski rod po kontinentima. Autor naglašava da su se u zemljama europskog prosvjetiteljstva vodile duge znanstvene debate o rasama, no u Njemačkoj su bile toliko intenzivne da neki teoretičari smatraju kako je rasa njemački pronalazak. U tim se raspravama stvarala hijerarhija rasa u kojoj se superiornost Europe povezala s bijelom rasom te pripisala njenim duhovnim sposobnostima: jedino je bijela rasa kadra u potpunosti razviti ljudske sposobnosti pa tako može biti učiteljica i zaštitnica ostalih inferiornih rasa koje su zajednički označene kao „obojene“. To je odgovaralo europskom kolonijalizmu jer mu je pružalo opravdanje za tvrdnje poput onih o „bremenu bijelog čovjeka“ (R. Kipling) koji je odgovoran za razvoj ljudskog roda. Iako su tim teorijama niži slojevi predstavljali određeni problem, postupno – a prvo u kolonijama – dolazi do generalizacije bijele rase mimo klasnih razlika te se stvara predodžba o općoj superiornosti bijelaca, čak i onih iz najnižih društvenih slojeva, u odnosu na „obojene“. Autor to naziva rasističkim simboličkim kapitalom u ko-

jemu se ideološki profitira od pripadnosti bijeloj rasi. Na to se onda u 19. stoljeću nadovezuje pseudoznanstveni rasizam, odnosno učenje da se ljudska vrsta može klasificirati u rase, što je dodatno začinjeno tvrdnjama o opstanku najsposobnijih, te o tome da miješanje rasa vodi kolapsu kulture i civilizacije.

Kad se jednom afirmirala kao rasna kategorija, pripadnost „bijelog rasi“ počela se nijansirati, pa su se, kako piše Hund, Nijemci počeli smatrati naročito bijelima. Pojavio se *arianizam* kao izdanak rasizma – Ariji se promatraju kao superiorna rasa ili rasa gospodara (de Gobineau, H. S. Chamberlain). Rasizam je tada usmjeren protiv „manje vrijednih“ pripadnika „bijelega rase“, kao što su bili Židovi ili Slaveni. To je vrijeme i kada je skovan termin *antisemitizam* (1879), inicijalno kao sredstvo negativne karakterizacije: utemeljitelj Antisemitske lige W. Marr pozvao je na „rat protiv Židova“ u Njemačkoj i svijetu. Uoči Prvog svjetskog rata intenzivno se raspedalo i o „žutoj opasnosti“, što je bila omiljena tema cara Vilima II.

Hund navodi brojne primjere rasističke misli u djelima najznačajnijih filozofa, znanstvenika, glazbenika, pjesnika i književnika 18. i 19. stoljeća, primjerice Johna Lockea, Linea, Hegela, Herdera, Kanta, Nitzchea ili Richarda Wagnera. Time se suprotstavlja uvriježenom stereotipu o tome da je rasizam bio produkt neznanica ili zaostalih ljudi – upravo suprotno, Hund sustavno pokazuje da je rasizam bio rezultat djelovanja vodećih intelektualaca i elita u tom razdoblju, osobito od prosvjetiteljstva nadalje.

*

Slijede poglavlja u kojima Hund razmatra veze između rasizma i nacizma. „Nacistička ideologija“ nije neki misaoni sustav ili tradicionalna politička ideologija

čvrsto definiranog karaktera već se sastoji od određenih ideja, stavova i praksi koje nisu izvorno nacističke pa čak ni njemačke, ali koje je nacizam „usisao“ i amalgamirao. Ideološki korijeni nacizma nalaze se upravo u idejama prethodnih razdoblja, a osobito razdoblju 19. stoljeća: etničkom nacionalizmu; ideji o naciji kao organskoj zajednici povezanoj „krvlju i tlom“ (*Volks-gemeinschaft*) koju su promovirali brojni *völkisch* pokreti u desetljećima prije Prvog svjetskog rata; ideji o „životnom prostoru“ (*Lebensraum*) potrebnom da bi nacija bila uspješna; militarizaciji društva i idealizaciji rata kao opravdanog sredstva za postizanje političkih ciljeva; mitu o vodi ili izuzetnom pojedincu koji utjelovljuje Volju naroda; naglašeno autoritarnoj crti njemačkog romantizma koja je odbacivala liberalizam i liberalni individualizam te poticala totalitarnu viziju društva. Nacistički ideolozi prihvatili su i biološki utemeljeni rasizam 19. stoljeća. Vidjeli su Arijevce kao rasu superiornu nad drugim rasama, osobito semitskom i slavenskom. Iako nadmoćna, ta je „rasa“ u njihovoj viziji istovremeno bila i ugrožena, a najviše od Židova koje je sukladno tome trebalo uništiti da bi se osigurao opstanak „rase“.

Čak i tamo gdje to izrijekom ne spominje, Hundova knjiga potiče na razmišljanje o najmračnijim stranicama ljudske povijesti. Pokušajmo odgovoriti na pitanje u kojoj se mjeri strašne posljedice Drugog svjetskog rata, kada je riječ o ljudskim gubicima i obezvrjeđivanju ljudskog života, mogu pripisati rasizmu i predrasudama? Od ukupno 70-85 milijuna ljudi čija se smrt izravno povezuje s ratom, koliko je njih stradalo zbog rasizma? Koliko je ljudi stradalo zato što su dehumanizirani, smatrani inferiornima i nedostojnima života? Pogledajmo o kojim se brojkama radi.

Politički protivnici nacista – ponajprije komunisti i socijaldemokrati – bili su prve nacističke žrtve nakon preuzimanja vlasti. Deseci tisuća ljudi su zatvoreni, mučeni, emigrirali; mnogi su likvidirani ili osuđeni na smrt. No, dio tih progona imao je i rasističku/antisemitsku komponentu, u onom dijelu u kojemu se komunizam doživljavao kao „judeo-boljševička ugroza“. Istovremeno je pokrenut obračun s „inferiornim ljudima“, odnosno, mentalno i fizički hendikepiranim osobama koje su u Trećem Reichu označene kao rasno opterećenje ljudi, „nevrijedni življenja“. Već 1933. donesen je Zakon o sprečavanju genetski bolesnog potomstva koji je legitimirao eugeničku politiku. Kao rezultat te politike, tijekom postojanja Trećeg Reicha u programu eutanazije ubijeno je više od 270.000 ljudi s mentalnim ili tjelesnim oštećenjima, a između 320.000 i 350.000 osoba prisilno je sterilizirano. Osobe koje se nisu uklapale u dominantne društvene norme, poput „asocijalnih“, homoseksualaca ili Jehovinih svjedoka, masovno su slane u koncentracijske logore.

Samo tijekom 1930-ih godina doneseno je više od 400 antižidovskih zakona. Tijekom postojanja Trećeg Reicha umoreno je oko 6 milijuna europskih Židova te između 220.000 i 500.000 Roma i Sinta. U tome su sudjelovali nacistička Njemačka i njezini saveznici diljem Europe, uključujući kolaboracionističke režime u Litvi, Latviji, Višijskoj Francuskoj, NDH i (u manjoj mjeri) režim u okupiranoj Srbiji. Diskriminacija, razgraničavanje, marginaliziranje i izdvajanje provodili su se prema svima koji su tretirani kao pripadnici „nižih rasa“: Slavenima, pripadnicima „crne rase“ i „žute rase“ (čak i Japancima, bez obzira na to što je Japan bio njemački saveznik). Odnos prema ratnim zarobljenicima može se podvesti pod tu kategoriju: smatra se da je 57% sovjetskih voj-

nika u njemačkom zarobljeništvu umrlo tijekom zarobljeništa, što u punoj mjeri dolazi do izražaja kada se usporedi s 3,5% umrlih britanskih ratnih zarobljenika.

I u ovo vrijeme, ubijanja i masovna istrebljenja planirali su visokoobrazovani pripadnici njemačke (više) srednje klase. Pogledajmo samo dva primjera: od 15 sudionika koji su na konferenciji u Wannseeu početkom 1942. godine raspravljali o implementaciji genocidnog plana za istrebljenje 11 milijuna europskih Židova, 10 ih je imalo sveučilišnu diplomu, 8 doktorat znanosti (ponajviše prava); bili su pripadnici srednje klase i potjecali iz vjerničkih obitelji. Analize sastava SS-a, nadležnog za provođenje terora i nadzor nad logorima, opovrgnule su vjerovanja da su organizatori Holokausta bili zadržati i neobrazovani državni službenici. Časnički kadar SS-a u velikoj su mjeri činili visokoobrazovani, visokomotivirani i ideološki predani mladi muškarci regrutirani iz krugova građanske srednje i više klase. Dvije trećine pripadnika RSHA (Glavnog ureda Reicha za sigurnost), ključne nacističke organizacije za progone i genocid, činili su visokoobrazovani članovi od kojih je većina imala doktorate prava ili humanističkih znanosti.

*

Posljednji dio svoje knjige Hund posvećuje rasizmu u Njemačkoj nakon 1945. godine. Tvrdi da rasizam nije okončan sa slomom nacističkog imperija već da je usvojio nove forme kulturne diskriminacije koje je već jednom koristio u svojim počecima. Dio toga Hund pripisuje i površno provedenoj denacifikaciji tijekom koje je krivnja svaljena na malu grupu odgovornih, što je omogućilo znatnim dijelovima društva (osobito na istoku) da izbjegnju suočavanje s vlastitim držanjem u ratu. Denacifikacija je zaustavljena na

zapadu već u Adenauerovo doba početkom 1950-ih, a antislavizam se dijelom pretopio u antikomunizam. Perpetuiranju rasističkih stereotipa i ideja bjelačke supremacije, osobito u kolonijama, na ruku je išao i rasizam okupacijskih sila koje su i same bile kolonijalne i/ili su primjenjivale rasističku segregaciju.

Od svih rasizama koje su Nijemci gajili, tvrdi Hund, samo je antisemitizam bio predmetom duge rasprave, i to primarno u Zapadnoj Njemačkoj. No, suočavanje s antisemitizmom išlo je sporo i tek je ranih 2000-ih stvorena onakva njemačka kultura sjećanja koju danas poznajemo. Antisemitizam je službeno odstranjen, ali je, prema Hundu, i dalje prisutan u političkom i svakodnevnom diskursu. Hund tvrdi da je rasizam u Njemačkoj danas prisutan u različitim oblicima, poput diskriminacije temeljene na boji kože i kose, nošenju marame za glavu ili stranom podrijetlu i imenu, što pokazuje da se u novije vrijeme ponovo priklonio kulturnim argumentima koji su bili prisutni i u njegovim počecima. Ističe i da se matrica rasističke diskriminacije ogleda u svakodnevnom rasizmu, odnosno u postupcima koji se kreću od verbalnih napada, ksenofobije, sistematskog isključivanja do ubojstava. Hund smatra da neonacizam nije samo marginalni fenomen, već iskaz kontinuiteta rasističke ideologije koja je preživjela nakon 1945. i prilagodila se novim formama kulturne diskriminacije i nasilja. Ističe da rasizam nije samo stvar desnog ekstremizma nego i glavne struje njemačkog društva koje kritizira zbog poricanja i trivijalizacije rasizma te poziva na kritičko ispitivanje bijelog identiteta i privilegija.

Hund tvrdi da je rasizam prisutan i u gradaciji žrtvi s obzirom na grupu kojoj pripada, što je u posljednje vrijeme izazvalo rasprave o dominaciji Holokausta u

njemačkoj kulturi sjećanja, u odnosu na druge genocide i nasilja u njemačkoj povijesti, osobito kada se radi o kolonijalnom razdoblju. Primjerice, otvorilo se pitanje genocida nad narodima Herero i Nama u današnjoj Namibiji (1904–1908). Ta tema ima svoju političku dimenziju (pitanje reparacija) ali i znanstvenu, jer istraživači nastoje pokazati kontinuitete obrazaca od Herera do Holokausta koji dovode do genocida. Njemački odnos prema prošlosti posljednjih je nekoliko godina bio i predmetom intenzivnih debata među povjesničarima i drugim znanstvenicima iz društvenih i humanističkih znanosti koja je nazvana *Historikerstreit 2.0* („sukob povjesničara“ o prirodi nacizma, pri čemu 2.0 referira na prvi takav sukob iz druge polovice 1980-ih godina).

Komunikacija između teksta i čitatelja je uvijek dvosmjerna: čitatelj u proces čitanja unosi svoja znanja i iskustva, vidi ponekad i ono što autor nije namjeravao. Čitajući Hundovu knjigu, prisjećala sam se rasističkih stereotipa u vlastitom okruženju – svakodnevnih motiva i tropa kojima smo okruženi: Bosanci su u vicevima o Muji i Hasi nerijetko glupi i zaostali; Romi su kolektivno označeni kao devijantni nasilnici, neradnici i korisnici socijalne pomoći; frazom „ne budi Židov“ po-

ručuje se drugoj osobi da ne bude škrta; nogometaši tamne kože na stadionima se dehumaniziraju hukanjem, migranti prebijaju na granicama, a žene označuju kao „drugotne“. Čak je i u socijalističkoj Jugoslaviji postojala hijerarhija naroda po njihovoj vrijednosti, radišnosti, obrazovanosti, kao i socijalna distanca u smislu sklapanja braka. Udžbenici tzv. nacionalnih ili identitetskih predmeta (povijesti/historije/istorije, materinjeg jezika, geografije) neiscrpno su vrelo stereotipa i predrasuda koji istovremeno služe kao sredstvo homogenizacije i identifikacije, ali i distanciranja i razgraničenja prema onima koji su u etničkom, vjerskom, kulturnom i političkom pogledu označeni kao „drugi“. Autori tih udžbenika su u pravilu doktori humanističkih znanosti i nastavnici s visokoškolskom diplomom pa se tako ponavlja obrazac u kojemu ovakve identitetske slike primarno tvore visokoobrazovani pripadnici znanstvene i kulturne elite, dakle *mainstream* koji normalizira ekstreme. Stoga je i knjiga Wulfa Hunda, koja govori o povijesti rasizma u Njemačkoj, dobra prilika da se mi (p)ogledamo u njenom ogledalu i razmislimo o svojim „zavičajnim“ rasizmima.

Snježana KOREN

Зоран Милутиновић, *Преболевање Европе. Конструкција Европе у српској култури*. Београд: Геопоетика издаваштво, 2023, 316.

На који начин су конструисане слике „Европе“ у делима истакнутих српских књижевника и интелектуалаца прве половине двадесетог века? Да ли су те њихове конструкције Европе, грађене у периоду између два светска рата, одговарале стварној Европи? Како су такве конструкције утицале на формирање њихових сопствених иден-

титета наспрам Европе? Ово су кључна питања на која аутор ове монографије, оригинално публиковане на енглеском језику 2011. године под насловом *Getting Over Europe: the Construction of Europe in Serbian Culture* у издању холандске куће *Rodopi*, настоји да пружи одговоре. Књига је преведена на српски језик (превод Марије Лазовић) и 2023.